

Свириденко О. М.,
кандидат філологічних наук, доцент кафедри
української і зарубіжної літератури та методики навчання
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

«ЛИСТ» ЯК ФЕНОМЕН У КОНТЕКСТІ РОМАНТИЧНИХ ТЕОРІЙ ТА ЕДИЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ РОМАНТИКІВ

Анотація. У статті здійснено аналіз феномена листа і листування в розумінні теоретиків романтичного типу творчості. З'ясовано причини актуалізації епістолярного жанру в жанровій системі романтизму. Зазначається, що ця актуалізація була зумовлена зміною концепції людини, утвердженням її значущості як неповторної індивідуальності. Стверджується, що романтиків цікавлять будь-які прояви духовного життя особистості. Усе це позначилося і на сприйнятті романтиками вже опублікованого епістолярію, і на тому, як самі вони підходили до видання епістолярної спадщини видатних людей свого часу.

Ключові слова: лист, романтизм, едиційна практика романтиків.

Постановка проблеми. Романтизм – одне з найфеноменальніших, а водночас найскладніших явищ в історії літератури, зокрема літератури української. Це домінуючий художній напрям у літературі першої половини XIX ст. Водночас це потужний духовний рух, що охопив у цей період найрізноманітніші сфери буття. Появу романтизму більшість дослідників метафорично ідентифікують як «романтичну революцію» у художній культурі людства. «Революційність» романтиків полягала в тому, що вони заманіфестували цілковито новий погляд на мистецтво і творця, на світ і людину, що потребувало абсолютно нових форм письма і привело до кардинальних змін на рівні поезії та системи жанрів у літературі. Зокрема, романтики естетизують і актуалізують такий «маргінальний» жанр, як лист, який стає для них і джерелом опанування внутрішніх глибин особистості, і простором для новаторських художніх експериментів. Звідси ж – посилена увага романтиків до епістоли на рівні теоретичного й художнього дискурсів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останніми десятиліттями українська літературознавча наука збагатилася ґрунтовними дисертаційними дослідженнями, в яких здійснено спробу багатоаспектного аналізу письменницького епістолярію й епістолярної літератури. Йдеться про наукові праці І. Григоренко, Т. Заболотної, М. Пангелової, І. Котяш та ін., які присвячено епістолярній спадщині окремих митців (наприклад, Панаса Мирного, І. Франка, С. Черкасенка, В. Винниченка, У. Самчука й ін.) або окремим явищам (йдеться про вивчення епістолярної літературної критики, яке здійснила Л. Вашків) у національній епістолярній традиції. Окремо варто вказати на ті наукові студії, в яких здійснено спробу цілісного прочитання історії побутування епістолярного жанру в українській літературі. Йдеться про дисертації М. Назарука «Українська епістолярна проза кінця XVI – початку XVII ст.» (1994 р.), В. Кузьменка «Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50-х рр. XX ст.» (1999 р.), Г. Мазохи «Жанрово-стильові модифікації українського письменницького

епістолярію другої половини XX ст.» (2007 р.), А. Ільків «Інтимний дискурс письменницького епістолярію другої половини XIX – початку XX ст.» (2016 р.). Тобто маємо ґрунтовні дослідження, які у своїй сукупності цілісно прописують історію та специфіку письменницького листування в Україні.

Виділення невирішених раніше частин проблеми. Водночас епістолярій першої половини XIX ст., зокрема епістолярій українських письменників-романтиків, так і не став об'єктом наукових зацікавлень дослідників. До того ж бракує досліджень, в яких лист студіювався би як літературний жанр конкретної літературної доби.

Метою статті є аналіз феномена листа і листування в розумінні теоретиків романтичного типу творчості, а саме – крізь призму романтичних теорій і в контексті тієї едиційної практики, яка була притаманна романтикам.

Виклад основного матеріалу. Актуалізація жанру листа в жанровій системі романтизму була зумовлена зміною концепції людини, утвердженням її значущості як неповторної індивідуальності. Романтиків цікавлять будь-які прояви одкровення душі особистості, надто – особистості виняткової, геніальної, творчої. Один із теоретиків романтизму Ф. Шлегель у «Лісті про роман» наголошував на самоцінності й вагомості автодокументалістики (йшлося, зокрема, про зібрання листів і автобіографію), яку тлумачив як унікальне джерело вивчення духовної біографії та духовної феноменальності особистості, її внутрішньої квінтесенції. Саме під таким кутом він розглядав «Мемуари» та дружні листи Е. Гіббона [1, с. 406], одного з найвидатніших англійських істориків XIX ст., ставлячи їх на один щабель із його ж таки «Історією занепаду і загибелі Римської імперії», яка стала початком сучасної західноєвропейської історичної науки. Отже, епістолярій Ф. Шлегель розглядав і тлумачив як джерело, в якому фіксується не менш важлива, за романтичними уявленнями, історія – історія людська, тобто історія окремо взятої особистості, культ якої утверджується в добу романтизму.

Розглядаючи лист як духовний феномен, як відбиток духовної біографії, романтики (європейські взагалі й українські зокрема) демонструють посилену цікавість щодо епістолярної спадщини непересічних особистостей, оскільки ідеалом для них є духовно розвинена особистість. Ф. Шлегель стверджував: «Кожна розвинута людина, яка працює над собою, містить у собі роман, утім зовсім не обов'язково, щоб вона його ще й писала» [1, с. 284]. Тож, за романтичною теорією, листи неординарної особистості, вийшовши із глибин її душі, можуть самі у своїй сукупності скласти роман. Усе це позначилося і на сприйнятті романтиками вже опублікованого епістолярію, і на тому, як самі вони підходили до видання епістолярної спадщини видатних людей свого часу. Характерно, що романтики прагнуть видавати не просто листи, вони орієнтуються саме на

зібрання листів, що зумовлювалося власне романтичною настановою на простеження історії духу, прагненням романтиків простежити плін почуттів і душевних настроїв автора листів, його духовну еволюцію. На добу романтизму припадає й видання перших епістолярних циклів.

На цінності й важливості публікації повного зібрання листів наполягав Ф. Шлегель і тоді, коли аналізував життєвий феномен Г. Форстера. Даючи високу оцінку епістолярному доробку Г. Форстера, який на початок XIX ст. дійшов до читача лише у фрагментах, Ф. Шлегель наголошував саме на потребі видання повного зібрання його кореспонденції: «Якщо всі інші листи такі ж, як і надруковані, то повне зібрання листів Г. Форстера, на яке дала надію ця остання їх публікація, збагатить німецьку літературу твором дорогоцінним і унікальним» [1, с. 240].

Така тенденція до абсолютизації епістолярію простежується й у статті Ф. Шлегеля «Про Лессінга» (1797 р.). За словами Ф. Шлегеля, мета його студії, на відміну від усіх наявних на той час розвідок про Г.-Е. Лессінга, – не просто охарактеризувати літературну діяльність цього митця, а «охарактеризувати дух Лессінга загалом» [1, с. 254]. Для цього романтик ретельно вивчає насамперед листи Г.-Е. Лессінга, які можуть «компенсувати відсутність знайомства з живим Лессінгом» [1, с. 266].

Посилений інтерес до письменницького епістолярію, який демонструють романтики, проявився в збиранні (на кшталт збирання фольклорних пам'яток), колекціонуванні та публікації письменницьких епістол. Йшлося також про спроби дати науковий коментар до опублікованого, виробити методологічні підходи до вивчення епістолярію і навіть про перші спроби пов'язати поетику листа з поетикою того літературного напрямку, що його представляв адресант-письменник.

Аналіз едиційних здобутків романтиків доречний уже хоча б тому, що, демонструючи певну зневагу до теоретизування, романтики саме в принагідних коментарях до епістолярію, у вступних заувагах чи примітках до листів подавали своє бачення феномена листа і листування. Тому аналіз цих коментарів дозволить відтворити жанрові уявлення романтиків про епістолу.

Варто зазначити, що в тогочасній українській едиційній практиці простежуються ті ж традиції, що і в загальноєвропейській. Так, на сторінках «Украинского вестника» (книга 4, 1817 р.) друкувалися листи Г. Сковороди, якого видавці цього журналу охарактеризували як «чудного Українця» [2, с. 110]. Уміщуючи в одному номері замітки («пьесы») Г. Гесс де Кальве та І. Вернета, Є. Філомафітський і Р. Гонорський додавали до них листи філософа, а також свої коментарі. Високо ставлячи і замітки «панегіриста» Г. Гесс де Кальве, і думки «безпристрасного» І. Вернета, видавці часопису, однак, більш ціннішим, пріоритетним матеріалом для студіювання життєвого і творчого феномена Г. Сковороди вважали його епістолярну спадщину: «Из писемего всякий увидит сам» [2, с. 106]. «Чтобы дать читателям нашим лучшее понятие о герое сей статьи, мы заговорим его собственным языком. Следующие два письма, своеручно им написанные и в подлинниках нами полученные, очень хорошо покажут образ его мыслей и способ выражения, равно как и некоторые обстоятельства жизни» [2, с. 126], – констатували видавці.

Характерно, що Є. Філомафітський та Р. Гонорський звертали увагу не лише на зміст, але й на зовнішнє оформлення та мовне вирішення епістол: «Чтобы иметь понятие о наружном виде сих писем, надобно видеть их в подлиннике; мы по-

стараемся сохранить их правописание. Между прочим, читатели наши увидят также, что Сковорода был враг *ерос*; сверх того многие слова писал он сокращенно и под титлами. В разных местах попадаются звездочки, значение коих мы не везде могли понять; но удержим их в нашем списке; читатели не найдут здесь, однако, ударений, которые он ставил на каждом слове. Оба письма писаны здешнему купцу *E <...> E <...> U <...> ну*, который и доставил нам их» [2, с. 126]. Із цих коментарів добре видно, що видавці керувалися суворим науковим підходом до епістолу, зважаючи на найменші деталі в автографах листів Г. Сковороди, зберігаючи їх і для сучасних читачів, і для майбутніх дослідників. Це була характерна риса романтичної едиційної практики романтиків, які тлумачили лист саме як людський *документ*, а тому не дозволяли собі вільного поводження з ним.

Навіть більше, Є. Філомафітський і Р. Гонорський своїми коментарями фактично накреслили той пріоритетний підхід до листа письменника, який згодом, як зазначає Ж. Ляхова, «вперше в едиційній практиці України і Росії реалізував видатний український письменник і культуролог Пантелеймон Олександрович Куліш, який був одним із перших дослідників, редакторів і видавців епістолярію Миколи Гоголя» [3, с. 35]. Лист письменника романтики вважали найціннішим і найдостовірнішим джерелом вивчення його біографії, але біографії насамперед в її романтичному розумінні, тобто «біографії духу». Такі методологічні підходи застосовує П. Куліш, публікуючи епістолу М. Гоголя, які в комплексі мали скласти духовну біографію цього митця.

Першим досвідом такої біографії стали замітки П. Куліша «Несколько черт для биографии Н.В. Гоголя», опубліковані в «Отечественных записках» (1852 р. Т. LXXXI. Отд. VIII). Ці ж замітки цього року опубліковані в Петербурзі також окремою відбиткою, що мала назву «Несколько слов о Гоголе (Отрывок литературного письма)».

Наступним кроком П. Куліша в опануванні феномена М. Гоголя став «Опыт биографии Н.В. Гоголя со включением до сорока его писем. Сочинение Николая М.», опублікований 1854 р. в «Современнике» (№ № 2–4), а також окремою відбиткою. За спостереженнями Ж. Ляхової, «Опыт <...>» був першою спробою біографічного дослідження не лише про М. Гоголя, а й про письменника загалом, у структурі дослідження якого домінують роль відігравав його епістолярій. <...> Підходячи до листів М. Гоголя як до автентичного джерела дослідження його людської і творчої індивідуальності, П. Куліш уперше в українському та російському літературознавстві впроваджує «психографічний» метод у роботі над біографією письменника» [3, с. 36]. Власне кажучи, П. Куліш пішов тим же шляхом, яким рухався Ф. Шлегель, досліджуючи феномен Г.-Е. Лессінга крізь призму його епістолярної спадщини, яка тлумачилася як пріоритетна на тлі будь-якого іншого матеріалу.

У «Опыте <...>», що мав типово романтичну мозаїчну композицію, окрім листів М. Гоголя, наявні розлогі авторські коментарі. Ці коментарі передують листам, немов готуючи читача до сприйняття тих фактів, рецепція яких буде подана в епістолах. Ставлячись до листа як до документа, П. Куліш, якщо й робить певні правки в автографах, то завжди обумовлює і прописує це в коментарях.

І хоча гоголезнавча студія П. Куліша загалом мала фрагментарний характер, цілісності дослідник усе ж таки прагнув. Особливо коли йшлося про створення цілісного образу М. Гоголя

на матеріалі його епістолярного доробку, коли мовилося про спробу показати особистість митця в різні періоди життя і творчості, а також його духовну еволюцію впродовж усього життя. Тому П. Куліш детально обмірковує принципи компонування епістолярного матеріалу. Він викладає листи не за принципом адресата, а за хронологією написання, тому, наприклад, листи від М. Максимовича читач знайде в різних частинах цієї книги.

У другій і третій частинах П. Куліш нерідко висловлює своє бачення феномена листа й листування. Подібно до Ф. Шлегеля, який доводив, що для усвідомлення феномена Г.-Е. Лессінга його епістолярій значить куди більше, аніж будь-який його добре відомий художній твір, П. Куліш стверджував: «Письма его (М. Гоголя – О. С.), при всей небрежности его языка и изложения, обнаруживают яснее, нежели печатные сочинения, из какого жерла лился поток его вдохновения и у кого учился он дивному своему искусству одной строкой выражать целый образ» [4, с. 56–57].

П. Куліш пояснював свою гоголезнавчу студію прагненням вберегти від забуття листи митця, які на той час перебували в приватних домашніх архівах М. Максимовича, О. Бодяньського, М. Щепкіна й інших осіб, з якими листувався М. Гоголь. Водночас автор говорить також про спробу «вияснити» для себе особистість М. Гоголя. Відкривши для себе епістолярій М. Гоголя, П. Куліш, як сам він стверджував, зміг увійти «в более близкие отношения с душой поэта». Адже листи – це «проявления характера и души Гоголя». Естетизуючи лист, П. Куліш висловлюється про епістолярій М. Гоголя надзвичайно вишукано. Епістолярій він називає незвичайною галереєю: «Я был уже в этой необыкновенной галерее, я привел в ней кое-что в порядок, чтобы каждый предмет получил свою видимость; я оставил в ней заметки кое-каких своих наблюдений и соображений, которые облегчат для него изучение предмета, и теперь предлагаю каждому войти в эту галерею и вынести из нее в душе своей, что кто может вынести» [4, с. 79].

Здійснюючи огляд здобутків вітчизняної словесності на тлі світової літератури, П. Куліш-романтик висловлював свій жаль щодо того, що Україна відстає у творенні життєписів: «Жаль, что мы не вошли еще, так сказать, во вкус биографии и как-то холодно собираем материал для этого рода сочинений». До того ж він закладає саме романтичні підвалини біографістики, адже в біографії, на його думку, мають бути поєднані «серьезный интерес истории, глубокие психологические исследования и самый роскошный романтизм» [4, с. 140]. Тобто П. Куліш веде мову саме про духовну біографію, матеріалом для якої може послужити насамперед епістолярна спадщина. Взірцеві зразки таких біографій він знаходив у світовій практиці, зокрема в доробку В. Скотта, В. Ірвінга і Т. Мура, у поле зору яких потрапляли життєписи Джорджа Байрона, Наполеона Бонапарта, Христофора Колумба й інших видатних особистостей.

1856 р. П. Куліш публікує новий (розширений) варіант своєї студії про М. Гоголя, даючи їй нову назву – «Записки о жизни Н.В. Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем, с портретом Н.В. Гоголя. В 2 т.» (Спб., 1856 р.). Цього разу він публікує майже 800 листів, які дозволили заповнити йому ті білі плями в біографії М. Гоголя, які, на його думку, були в «Опыте <...>». І хоча ця студія була створена на основі попередньої, П. Куліш із багатьох причин вважав її цілком новим біографічним дослідженням. Він навіть змінює назву праці. І ця нова назва цілком

розкривала специфіку студії, принцип компонування матеріалу в ній. У передмові сам П. Куліш зазначав, що він вирішив призулитися з біографічними висновками. Присутність автора в новій гоголезнавчій студії П. Куліша стає менш помітною. Цього разу П. Куліш перетворив свою книгу на звичайний збірник відомостей про М. Гоголя, зокрема, його листів, які згодом, як він сподівався, стануть матеріалом для написання біографії М. Гоголя.

Романтики надавали епістолі колосального значення. Вони розглядали лист як неоціненний документ, притому документ людський та історичний водночас. Звідси – трепетне ставлення, посилена увага і до зібрання епістол, і до кожного окремо взятого листа. У цьому контексті привертають увагу «Письма о князьях Острожских», автором яких є М. Максимович. І хоча загалом у цих листах автор-адресант насамперед намагається представити генеалогію княжого роду Острозьких, він скористався можливістю опублікувати в цій історичній студії лист князя Костянтина Костянтиновича Острозького, з якого князь постає вже не як державний діяч, а як люблячий батько, що переймається долею свого сина, князя Олександра Костянтиновича. Цього листа, як зазначав М. Максимович, йому надав 1840 р. історик Галицької Русі Д. Зубрицький [5, с. 110].

1864 р. в «Черниговских епархиальных ведомостях» було опубліковано два листи Л. Барановича. Один із них – до гетьмана Петра Дорошенка, інший – до архимандрита Овруцького Макарія. Про публікацію цих листів писав М. Максимович у «Биографическом примечании о преподобном архимандрите Макарии Токаревском. Письмо к старому переяславцу, о. Иоанну Крамаренку». М. Максимович тут використовує листи як джерела достовірної історичної інформації. Зокрема, лист Л. Барановича до архимандрита Макарія Токаревського дозволяє М. Максимовичу скоригувати інформацію про основні віхи життя Макарія, яка була спотворена в «Житті».

Оригінальним явищем в епістолярній та едиційній практиці українських романтиків стали «Письма о Кивеве» М. Максимовича, що являють собою типово романтичну жанрову суміш. І хоча «Письма о Кивеве» були опубліковані 1871 р., тобто в період, коли романтизм уже втратив свої позиції, вони витримані саме в романтичних традиціях і були своєрідною відповіддю на заклик П. Куліша до збирання зразків автодокументалістики. Окрім киевознавчих матеріалів, у «Письмах о Кивеве» М. Максимович уміщує свої спогади про архієпископа Іннокентія (Борисова), а також його листи. Уперше образ Іннокентія (Борисова) згадується в другому листі М. Максимовича. Цей лист цінний ще й тим, що в ньому знаходимо тлумачення М. Максимовичем феномена листа й листування. Пояснюючи суть задуму «Писем о Кивеве», М. Максимович цитує рядки з «дорогоцінних» для нього сторінок студії П. Вяземського «О письмах Карамзина»: «По мне, в предметах чтения нет ничего более занимательного, более умиленного, чтения писем, сохранившихся после людей, имеющих право на уважение и сочувствие наше. Самые полные, самые искренние записки не имеют в себе того выражения истинной жизни, какими дышат и трепещут письма, написанные бегло, часто торопливою и рассеянною, но всегда по крайней мере на ту минуту проговаривающейся рукою <...>. Письма – это самая жизнь, которую захватываешь по горячим следам ее» [6, с. 11].

Тож, поділяючи погляди П. Вяземського на лист і епістолярій, М. Максимович подає надалі свої спогади про Іннокен-

тія (Борисова) саме у вигляді цитування його ж таки листів. Водночас, публікуючи в «Письмах о Кіеве» фрагменти листів Іннокентія (Борисова), романтик створює оригінальний жанровий сплав – лист у листі. Причин його створення могло бути декілька. По-перше, таке вільне поводження зі структурою листа було унормоване романтичною теорією. По-друге, у такий спосіб М. Максимович міг більш оперативно відреагувати на інтереси читацької аудиторії. По-третє, листів Іннокентія (Борисова) М. Максимович мав не так багато, тож напевно чи їх вистачило на окреме видання. Як писав романтик, листів Іннокентія (Борисова) залишилося в його домашньому архіві не так багато: частину листів довелося роздати, адже по смерті архієпископа багато хто забажав мати в себе його рукописні тексти.

Лист сьомий «Писем о Кіеве» дає уявлення про ту едиційну практику, якої дотримувався М. Максимович, оприлюднюючи листи Іннокентія (Борисова). Йшлося про цілком науковий підхід, який не дозволяв будь-яких вольностей у поводженні з текстом епістоли. Характерно, що М. Максимович, подаючи тексти листів Іннокентія (Борисова), завжди зберігає елементи їхньої паспортизації, зазначаючи дату і місце написання листа. Лист сьомий «Писем о Кіеве» демонструє той факт, що М. Максимович дивиться на лист як на найдостовірніше джерело біографічних відомостей. Так, аналізуючи на початку листа некролог, який з'являється по смерті Іннокентія (Борисова), М. Максимович вказує на ті неточності, які містяться в ньому, і на підтвердження своєї правоти він цитує лист Іннокентія (Борисова) цього періоду.

Висновки. Отже, актуалізація епістолярного жанру в жанровій системі романтизму була зумовлена зміною концепції людини, утвердженням її значущості як неповторної індивідуальності. Зацікавлення розмаїтими проявами духовного життя особистості позначилося і на сприйнятті романтиками вже опублікованого епістолярію, і на тому, як самі вони підходили до видання епістолярної спадщини видатних людей свого часу. Характерною ознакою романтичної едиційної практики стало те, що романтики прагнули видавати не просто листи, вони орієнтувалися саме на зібрання листів. Це зумовлювалося власне романтичною настановою простежити плін почуттів і душевних настроїв автора листів, його духовну еволюцію. Така тенденція простежується як у загальноєвропейській, так і в українській традиції, що й може стати предметом майбутніх порівняльних студій.

Література:

1. Шлегель Ф. Эстетика. Философия. Критика: в 2-х т. М.: Искусство, 1983. Т. 1. 479 с.
2. Сковорода, украинский философ. *Украинский вестник*. 1817. Кн. 6. С. 106–131.
3. Ляхова Ж. Епістолярій Миколи Гоголя як художнє саморозкриття особистості в дослідженнях П. Куліша. *Література та культура Полісся*. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2008. Вип. 45. С. 35–64.
4. Кулиш П. Николай Васильевич Гоголь. М.: Альтернатива-Евролинец. 2003. 244 с.
5. Максимович М. Вибрані твори. К.: Либідь, 2004. 360 с.
6. Максимович М. Письма о Кіеве и воспоминание о Тавриде. СПб.: Типография А. Траншеля, 1871. С. 1–118.

Свириденко О. Н. «Письмо» как феномен в контексте романтических теорий и издательской практики романтиков

Аннотация. В статье осуществлен анализ феномена письма и переписки в понимании теоретиков романтического типа творчества. Выяснены причины актуализации эпистолярного жанра в жанровой системе романтизма. Отмечается, что эта актуализация была обусловлена изменением концепции человека, утверждением его значимости как неповторимой индивидуальности. Утверждается, что романтиков интересовали любые проявления духовной жизни личности. Все это сказалось и на восприятии романтиками уже опубликованного эпистолярия, и на том, как сами они подходили к изданию эпистолярного наследия выдающихся людей своего времени.

Ключевые слова: письмо, романтизм, издательская практика романтиков.

Svyrydenko O. "Letter" as a phenomenon within the framework of romantic theories and romanticists' publishing activities

Summary. In the paper, the author made an analysis of the phenomenon of letter and correspondence as realized by the theorists who belonged to Romantic period. The reasons for the significance of epistolary genre during Romantic period were revealed. It is mentioned that this significance was caused by the change in man concept, the validation of its importance as a unique individuality. It is stated that romanticists were interested in any developments in person's spiritual life. All of this had an influence on romanticists' perception of already published epistolary and on the way they regarded the publication of those days prominent figures' epistolary heritage.

Key words: letter, Romantic period, romanticists' publishing activities.